

Особливості застосування

тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, в окремих видах судочинства

О. В. Бишевець

кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано сучасний стан застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, в окремих видах судочинства, зокрема кримінальному, цивільному та адміністративному. На основі проведеного аналізу автором висловлені пропозиції щодо удосконалення практики реалізації можливостей означених прийомів.

Ключові слова: психологічний вплив, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, кримінальне судочинство, профілактика правопорушень.

В статье проанализировано современное состояние применения тактических приемов, основанных на методах психологического воздействия, в отдельных видах судопроизводства, в частности уголовном, гражданском и административном. На основе осуществленного анализа автором высказаны предложения относительно усовершенствования реализации возможностей указанных приемов.

Ключевые слова: психологическое влияние, тактические приемы, основанные на методах психологического влияния, уголовное судопроизводство, профилактика правонарушений.

In the article was analyzed contemporary position of tactic devices, based on methods of psychological influence, in separate kinds of proceedings, namely criminal, civil and administrative. On the basis of analysis author proposed some offers concerning improvement of practice of realization specified devices.

Keywords: *psychological influence, tactic approaches, based on methods of psychological influence, criminal proceeding, preventive measures from offenses.*

Проблемам теорії та практики застосування у сфері судочинства психологічного впливу та заснованих на його методах тактичних прийомів значна увага приділялася у працях таких українських вчених, як В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. Г. Гончаренко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, І. І. Котюк, В. Г. Лукашевич, М. В. Салтевський, М. І. Скригонюк, Ф. М. Сокиран, В. Ю. Шепітько, а також у працях зарубіжних вчених Р. С. Белкіна, А. В. Дулова, О. М. Васильєва, Г. Г. Доспулова, О. Р. Ратінова, М. П. Хайдукова, Ю. В. Чуфаровського та ін. Втім зазначені науковці досліджували можливості реалізації тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, виключно у кримінальному судочинстві, хоча, як вбачається із практики, ці прийоми застосовуються і в інших видах судочинства, зокрема цивільному і адміністративному.

Попри значний науковий інтерес до можливостей реалізації психологічного впливу, в українському судочинстві спостерігається доволі низький рівень застосування тактичних прийомів, заснованих на його методах, адже переважно реалізація їх можливостей здійснюється формально і без належного тактико-психологічного навантаження. Оскільки згідно зі статтею 62 Конституції України ніхто не зобов'язаний доводити свою невинувачу-

тість у вчиненні злочину, а обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [1, с. 21], то закономірним є те, що, як правило, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, застосовуються у кримінальному судочинстві. Дійсно, вказані прийоми спершу почали застосовуватись у кримінальному процесі, адже саме при розслідуванні та судовому розгляді кримінальних проваджень конфлікт інтересів настільки безкомпромісний, що вимагає застосування спеціальних психологічних знань, щоб змінити позицію підозрюваних та обвинувачених і забезпечити їх співпрацю зі слідством та судом.

У сфері кримінального судочинства можливості тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, реалізуються в процесі проведення як оперативно-розшукових заходів, так і слідчих (розшукових) та судових дій. Згідно з чинним законодавством України оперативно-розшукові заходи і слідчі (розшукові) дії мають такі відмінності: 1) джерело правового регулювання – оперативно-розшукові заходи передбачені у нормах Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [2] та Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ [3], а слідчі (розшукові) дії – виключно у КПК; 2) передбачений КПК перелік слідчих (розшукових) дій є виключним, а тому жодні інші слідчі (розшукові) дії, крім тих, що передбачені у КПК, у ході досудового розслідування проводитися не можуть. Щодо оперативно-розшукових заходів, то їх перелік конкретно не визначений. Окремі з цих заходів регулюються як нормами КПК України, так і іншими нормативними актами; 3) отримана за результатами проведення слідчих (розшукових) дій інформація априорі є доказовою. Спростувати її можливо лише під час розгляду кримінального провадження у суді, посилаючись на допуще-

ні під час проведення відповідної слідчої (розшукової) дії порушення чинного законодавства. Інформація, отримана за результатами оперативно-розшукових заходів, не має сили доказу, а є орієнтуючою.

Стосовно спільних ознак слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів слід зазначити, що в процесі їх проведення є однакові умови для реалізації можливостей психологічного впливу. Застосування деяких передбачених процесуальним законодавством оперативно-розшукових заходів вже само по собі здійснює відповідний психологічний вплив на учасників справи, наприклад розшук особи. Застосування психологічного впливу в процесі проведення оперативно-розшукових заходів є необхідним у ситуаціях, коли людина неспроможна відтворити інформацію про події минулого. Можна зрозуміти невдоволеність слідчого, коли допитуваний не дає очікуваних показань, посилаючись на те, що не пам'ятає обставин, про які його запитують. Це може мати місце внаслідок багатьох причин, найпоширенішими з яких є звичайне забування чи розвиток амнезії стресового або звичайного характеру.

В основі прийомів, за допомогою яких активізують репродуктивні процеси пам'яті, лежить використання асоціацій за суміжністю, контрастом і аналогією. Однак не в усіх випадках використання традиційних тактичних прийомів дає позитивний результат. Наука та практика, у тому числі й зарубіжні, пропонують нові методи розслідування, які називають нетрадиційними, а саме такі сучасні досягнення природничих, технічних та інших наук, що недостатньо визнані в теорії криміналістики та впроваджені в практику, але які криміналістика пристосовує і використовує у своїх цілях для розкриття і розслідування злочинів.

Одним із нетрадиційних методів психологічного впливу, який використову-

ється при розслідуванні злочинів, є метод гіпнорепродукції, в основі якого лежить здатність людської пам'яті відтворювати в стані гіпнозу раніше пережиті події. Зазначений метод психологічного впливу покладено в основу такого оперативно-розшукового заходу, як слідчий гіпноз. Уперше в науковій літературі цей термін був використаний ще в 1991 р., коли американський вчений-криміналіст Харрі Арренс у своєму дослідженні «Гіпноз у кримінальному розслідуванні» навів 350 випадків застосування гіпнозу під час розслідування і зробив висновок, що новий метод, який полягає у використанні гіпнозу для активізації в пам'яті забутих обставин скоєного злочину, є успішним у 70-80 випадках зі 100 [4].

Проблема застосування гіпнозу в кримінальному судочинстві має тактичний, етичний та процесуальний аспекти. Тактичний аспект полягає у відповіді на питання, чи можливо за допомогою методу гіпнозу отримати достовірну інформацію про обставини злочину. Згідно із даними практики зарубіжних правоохоронних органів використання цього методу дозволяє під час допиту отримувати додатково до 80 % нової інформації. Однак працівники правоохоронних органів України не вдаються у своїй професійній діяльності до застосування цього методу. В юридичній літературі трапляються лише поодинокі повідомлення про позитивні результати використання методу гіпнозу. Так, у 1970-х роках при розслідуванні зґвалтування та вбивства малолітньої В. свідок, який бачив можливого вбивцю, не міг описати його прикмети. Опитаний під гіпнозом, він не лише назвав прикмети злочинця (його одяг, колір волосся), а й такі деталі, як родимка над правим оком і татування на лівій руці. Ці відомості допомогли скласти портрет злочинця та згодом затримати його і притягнути до відповідальності [5, с. 73].

Етичний аспект проблеми полягає у тому, чи не порушує права людини застосування гіпнозу та чи не принижує її гідність. Дійсно, застосування гіпнозу пов'язане із втручанням у психіку людини та можливим заподіянням шкоди її психічному здоров'ю, оскільки вона стає слухняним знаряддям в руках гіпнотизера. Але попереднє отримання від особи згоди на її опитування із застосуванням такого методу свідчить про наявність у неї права вибору, а отже, і про правомірність психологічного впливу в таких умовах стосовно неї.

Щодо кримінально-процесуального аспекту проблеми, то з положень чинного законодавства України вбачається, що інформація, отримана шляхом застосування нетрадиційних методів розслідування, не має доказового значення, а тому може застосовуватися виключно як орієнтуюча. Проте законність даних, отриманих із застосуванням методу гіпнорепродукції, забезпечуватиметься у разі дотримання таких вимог: 1) опитування особи повинен проводити фахівець (психотерапевт або психолог), який має спеціальну підготовку щодо застосування зазначеного методу в процесі розслідування, є незалежним від органів дізнання, досудового слідства та суду і не має особистої зацікавленості в справі; 2) опитування у стані гіпнозу допускається лише з добровільної згоди, яка повинна бути виражена в письмовій формі. Відмова від застосування гіпнозу не може трактуватися на шкоду особі; 3) перед початком сеансу фахівець повинен з'ясувати, чи дає особа згоду на її опитування у стані гіпнозу і попередньо опитати її про подію, обставини якої встановлюються, роз'яснити мету та завдання сеансу, вплив гіпнозу на здоров'я, гарантії додержання конфіденційності та використання одержаних під час опитування відомостей тільки за їх прямим призначенням; 4) застосування гіпнозу повинно здійснюватися у спеціально обладнаному приміщен-

ні, де немає ніяких сторонніх подразників, що можуть негативно вплинути на результати. В приміщенні, де проводиться відповідний сеанс, повинні бути присутні лише фахівець і опитуваний. Слідчий може спостерігати за тим, що відбувається, через одностороннє скло або на екрані монітора; 5) сеанс опитування під гіпнозом фіксується шляхом відеозапису з моменту його початку і до завершення. Є. О. Москвін наведений вище перелік умов ефективного використання гіпнозу як методу отримання даних в ході опитування з метою актуалізації забутого доповнює ще такими умовами, як: 1) використання гіпнозу в ході опитування може стосуватися тільки психічно здорових осіб й не ставити під загрозу життя та здоров'я опитуваного; 2) використання гіпнозу повинно носити виключний характер (наприклад, використовуватись тільки при розслідуванні особливо тяжких злочинів) [6, с. 156]. Дотримання перерахованих умов забезпечить законність та ефективність застосування методу гіпнорепродукції у сфері кримінального судочинства. Хоча у науковій літературі й висловлюються погляди про необхідність та доцільність застосування методу гіпнозу у сфері судочинства [7], це питання досі залишається не врегульованим законодавчо.

Як вбачається з результатів анкетування працівників правоохоронних органів, тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, застосовуються для подолання протидії встановленню істини у справі або ж з метою забезпечити отримання правдивої та повної інформації про її обставини. Деякі з цих прийомів є процесуальними, зокрема, це: роз'яснення положень закону, що здійснюється шляхом попередження свідків про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання та відмову від давання показань (ст. 224 КПК України); встановлення психологічного контакту із свідком шляхом проведення допиту у місці його пере-

бування (ст. 224 КПК України); стимулювання позитивних якостей свідка шляхом приведення його до присяги (ст. 352 КПК України).

Інколи процесуальні заходи ототожнюють з прийомами, заснованими на методах психологічного впливу. Опитування працівників правоохоронних органів свідчить, що до прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, вони відносять запобіжні заходи, зокрема тримання під вартою і особисте зобов'язання, мотивуючи це тим, що ці заходи сприяють вирішенню завдань процесу розслідування. Безумовно, зазначені запобіжні заходи психологічно впливають на відповідних осіб, але тактичними прийомами вони не є, оскільки їх застосування зумовлюється неухильним додержанням процесуальних норм, а не тактичними міркуваннями.

Відсутність нормативної регламентації умов реалізації зазначених прийомів (наприклад, не врегульовано механізми встановлення психологічного контакту з особами, які підозрюються чи обвинувачуються у скоєнні злочину та перебувають під вартою) зумовлює труднощі у їх застосуванні. Як убачається з результатів анкетування працівників правоохоронних органів, для встановлення психологічного контакту з особами, які перебувають у слідчих ізоляторах тимчасового утримання, слідчі вдаються до таких заходів, як надання можливості зателефонувати по мобільному телефону близьким і рідним, передача цигарок, газет, журналів. Звичайно, подібні дії є порушенням режиму тримання у згаданих закладах, однак з тактичних міркувань є досить ефективними та ефектними, оскільки сприяють налагодженню співпраці між учасниками кримінального провадження. З огляду на зазначене доречно було б на законодавчому рівні затвердити інструкцію, яка б визначала повноваження слідчих щодо застосування до осіб, які перебувають у закладах тимчасового триман-

ня, прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, зокрема фактично застосовуваних у сучасних умовах і описаних вище способів встановлення психологічного контакту.

Варто наголосити, що перші спроби у зазначеному напрямку вже здійснюються. Так, 16 січня 2013 року до Верховної Ради України було подано і зареєстровано за № 2022 проект Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо забезпечення права засуджених осіб на користування мобільним зв'язком в установах виконання покарань)» [8]. Поданим законопроектом передбачається внесення фрагментарних змін до ст. ст. 107 і 110 Кримінально-виконавчого кодексу [9] України стосовно права засуджених на ведення телефонних розмов у мережах рухомого (мобільного) зв'язку, зокрема абзац сьомий частини першої ст. 107 після слів «телефонні розмови» пропонується доповнити словами «у тому числі у мережах рухомого (мобільного) зв'язку», а частину п'яту ст. 110 після слів «Засудженим надається право на телефонні розмови» доповнити словами «у тому числі у мережах рухомого (мобільного) зв'язку». Втім за узагальнюючим висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України законопроект доцільно відхилити. Проаналізувавши текст законопроекту, народні депутати України – члени Комітету відмітили, що в ньому немає положень щодо здійснення контролю за розмовами засуджених по мобільному телефону, можливості блокування певних розмов, які можуть зашкодити інтересам правосуддя та боротьби зі злочинністю. Без передбачення таких запобіжних положень у проекті Закону дане нововведення призведе до неможливості контролювання змісту бесід засуджених, що в свою чергу, може призвести до вчинення ними нових злочинів. Такий висновок є спірним, оскільки

виправлення засудженого як процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки, не може відбуватися, якщо заздалегідь розглядати засудженого як потенційного злочинця. Водночас слід погодитися з тим, що зміст бесід засуджених має контролюватися. Наразі зазначений законопроект очікує свого розгляду у парламенті, але враховуючи те, що надання засудженим права на користування мобільним зв'язком в установах виконання покарань не тільки створить належне правове забезпечення для гуманізації системи виконання покарань в Україні, розбудови демократичної правової держави, підвищення рівня захисту прав і свобод громадян, які відбувають покарання, у тому числі у місцях позбавлення волі, та забезпечить дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері виконання покарань, а й сприятиме встановленню психологічного контакту між засудженими та посадовими особами органу чи установи виконання покарань, то його схвалення за умови доопрацювання в частині встановлення контролю за розмовами засуджених по мобільному телефону, можливості блокування певних розмов, які можуть зашкодити інтересам правосуддя та боротьби зі злочинністю, прогресивно відобразиться на виправленні і ресоціалізації засуджених.

У цивільному та інших видах судочинства України застосовуються такі прийоми, засновані на методах психологічного впливу, як видалення свідків із залу судового засідання та вжиття заходів щодо того, щоб свідки, допитані судом, не спілкувалися з тими, яких суд ще не допитав (ст. ст. 165, 180 Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), ст. 141 КАС України); попередження свідків про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання і відмову від давання показань та приведення їх до присяги

(ст. 180 ЦПК України, ст. 141 КАС України), окремий допит свідків (ст. 180 ЦПК України, ст. 141 КАС України).

Окремою групою тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, є ті, що застосовуються з метою забезпечити добросовісне користування учасниками справи своїми процесуальними правами в майбутньому. Ці прийоми базуються на таких методах психологічного впливу, як передача інформації, переконання, приклад. До них належать: прийом залишення позовної заяви без розгляду у разі повторної неявки в судове засідання позивача, повідомленого належним чином, без поважної причини (ст. 169 ЦПК України, ст. 128 КАС України, ст. 81 ГПК України); прийом заочного розгляду справи (ст. 224 ЦПК України); покладення на свідка обов'язку відшкодувати в дохід держави витрати на здійснення його примусового приводу у судове засідання (ст. 94 ЦПК України); накладення штрафу за злісне ухилення від явки в судове засідання свідка, потерпілого, позивача або невідкорення зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуючого (ст. 185³ КУАП України); застосування приводу до свідків, які без поважних причин не з'являються на допит, та накладення на них грошового стягнення (ст. 139 КПК України); застосування до осіб, присутніх у залі судового засідання, заходів у разі порушення ними його порядку (ст. 330 КПК України).

Окремі з прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, містяться у спеціальних нормативних актах, що регулюють забезпечення правопорядку, зокрема у Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р., що схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р, серед заходів з профілактики правопорушень передбачена просвітницька діяльність, спрямована на формування негативного став-

лення до протиправних діянь, на підвищення рівня моральності в суспільстві, правової культури громадян, утвердження здорового способу життя, запобігання проявам екстремізму, расової та релігійної нетерпимості [10]. Наведені профілактичні заходи за своїм змістом є прийомами, заснованими на таких методах психологічного впливу, як передача інформації, наприклад, керування емоційні стани, переконання.

Наведене вище дає підстави для таких висновків:

1) в сучасному українському судочинстві спостерігається доволі низький рівень застосування тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу;

2) хоча тактичні прийоми, засновані на методах психологічного впливу, де-

більшого застосовуються для вирішення завдань кримінального судочинства, але їх можливості реалізуються і у цивільному й адміністративному процесі;

3) у кримінальному судочинстві можливості тактичних прийомів, заснованих на методах психологічного впливу, реалізуються в процесі проведення як оперативно-розшукових заходів, так і слідчих (розшукових) та судових дій;

4) відсутність нормативної регламентації умов реалізації зазначених прийомів (наприклад, не врегульовано механізми встановлення психологічного контакту з особами, які підозрюються чи обвинувачуються у скоєнні злочину та перебувають під вартою) зумовлює труднощі у їх застосуванні;

Список використаної літератури

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / М-во юстиції України. – [Офіц. вид.]. – К. : Укр. правничка фундація : Право, 1996. – 63 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України [текст]: – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.
3. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
4. Science Direct : The Use of Hypnosis in Police Investigation : A Preliminary Communication [Електронний ресурс] / M. Kleinhaus, I. Horowitz and Y. Tobin // Journal of the Forensic Science Society. – 1977. – № 2. – Режим доступу : <http://translate.google.com.ua>
5. Шевелев Ю. Сеанс гипноза / Ю. Шевелев // Социалистическая законность. – 1976. – № 11. – С. 71-74.
6. Москвин Е. О. Тактико-психологические приемы следователя: основы формирования и воздействия : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Е. О. Москвин ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2003. – 239 с.
7. Книженко С. О. Актуальні питання використання нетрадиційних методів розслідування злочинів / С. О. Книженко, С. М. Сергеева // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 372-375 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua>
8. Проект Закону України про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України (щодо забезпечення права засуджених осіб на користування мобільним зв'язком в установах виконання покарань) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
9. Кримінально-виконавчий кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 7.
10. Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 93. – Ст. 67.